

Alle tiders Nordsjælland

MUSEUM NORDSJÆLLANDS
ÅRBOG 2015

Sagnkredsen om Helene, Arild og Thora i den nordlige Øresundsregion

AF LIV APPEL, SØREN FRANDBEN OG ERIK A. JARRUM

I begyndelsen af 1500-årene blev bebyggelsen langs kysterne omkring det nordlige Øresund og sydlige Kattegat mere permanent, og der opstod egentlige fiskerlejer med helårsbeboelse. Havet forbandt de små fiskersamfund, og indbyggernes livssyn var præget af den hårde tilværelse ved og på havet. Legenderne om de tre lokale katolske helgener Skt. Helene, Skt. Arild og Skt. Thora, der blev myrdet og drev i land på kysterne i området, gav god mening i dette maritime miljø - også efter reformationen i 1536, da den katolske tro var erstattet af den lutherske lære. Vi skal her se nærmere på, hvordan tro og overtro gik hånd i hånd og optog sindene.

Legenderne om Skt. Helene, Skt. Arild og Skt. Thora har rod i katolsk tid og knytter sig til helligkilder i Tissilde i Tibirke sogn på Sjællands nordkyst og til de to nordvestskånske fiskerlejer, Arildsleje på nordsiden af Kullaberg i Brunnby sogn, og Torekov der ligger på Bjärehalvøens vestkyst på den modsatte side af Skälderviken.

Historierne er først nedskrevet i efterreformatrisk tid, efter at de er gået fra mund til mund gennem flere generationer. På den tid var navnene og hændelserne i legenderne vævet ind i hinanden. Der er ingen grund til at tro, at sammenkædningen af Helene, Arild og Thora skyldes den katolske kir-

kes ønske om at forme legenderne i en bestemt retning med et fælles indhold. Det er snarere den folkelige forestillingsverden, der har videregivet fortællingerne under indtryk af lokalkulturen og kulturpåvirkningerne hen over Øresund med en fælles referenceramme i det maritime miljø. Man får det indtryk, at der har eksisteret en fælles sagnkreds omkring denne del af Øresund.

Sagnkredsen

Præsten Simon Petrus Sundius nedskrev i 1754 en senmiddelalderlig dansevis, der handler om ynglingen Arild og hans ældre bror Tore fra Stubbarp gård, der begge bliver slået ihjel af deres stedfar. Tore hører vi ikke mere om, men Arilds lig driver ifølge sangen i land på kysten ved fiskepladsen i Arild. Fortællingen om den norske jomfru Thora, der dør og kastes overbord fra et skib på vej fra Norge mod Danmark, og driver i land ved Torekov, er nedskrevet af den lokale sognepræst Jacob Sørensen i en præsteindberetning fra 1667.

I en senere variant af legenden fra Arildsleje optræder alle tre søskende i én og samme fortælling: På Stubbarp gård ikke langt fra Arildsleje boede en enke ved navn Inger sammen med sine tre børn Arild og hans to søstre Thora og Helene. Inger indgik modstræbende et nyt ægteskab med David, der eftertragtede hendes ejendom. David foregav at sende Arild ud på en uddannelsesrejse i selskab

Sagnet om det brændende skib og de tre døde søskende, der driver i land på hver sin kyst, forbinder de tre fiskerlejer, Tisvilde, Arildsleje og Torekov. Efter: Marteleur 2008, s. 41.

med hans søstre, mens han i virkeligheden pønser på at skaffe sig af med sin kones arvinger. David lod bygge en båd, som blev lastet med brandfarligt materiale. Da skipperen kom ud på åbent hav, var aftalen, at han skulle drikke børnene fulde i mjød og sætte ild på skibet. På den måde omkom alle Ingers børn. Thora drev i land i Torekov, Helene i Tisvilde og Arild lige vest for Arildsleje. Her fandt stedfaren David Arilds lig, stjal hans guldringe og smed liget tilbage i havet. Inger genkendte sønnens guldringe og fandt siden hans lig, der var drevet i land på en stor sten ved Svensmalen i Arildsleje. Da hun ville bære liget til Brunnby Kirke for at begrave det, blev båren pludselig meget tung. Det var tegnet på, at hun skulle begrave ham på stedet og lade opføre et kapel.

Den danske version af denne sagnkreds handler om en hellig kvinde ved navn Lene eller Helene, der driver i land på kysten ved Tisvilde. Fortællingen er bedst kendt gennem en beretning, som den

danske videnskabsmand Ole Worm skrev, efter at han havde besøgt Skt. Helene Kilde sammen med sin svagelige svigerfar Peder Moesfeld i 1647.

Fortællingen om Skt. Helene fra Tisvilde er omtrent således: En hellig kvinde fra Sverige var blevet myrdet og kastet i havet. Hendes legeme drev på en sten ind til land ved Tisvilde. Da man lagde liget på en bære for at føre det til Tibirke Kirke, åbnede der sig en kløft i den stejle skrænt mod havet, så man kunne føre båren op fra stranden. På dette sted udspandt en kilde. I nærheden af skoven gik hestene, der trak vognen med liget, i stå, og man begravede hende der. Dette sted kaldes stadig *Skt. Helene Grav*.

I legenderne fra Torekov og Arildsleje genfinder man historien med liget, der bliver så tungt, at man ændrer mening om, hvor det skal begraves. I Torekov vil Frenne, der fandt liget, bære det til Grevie Kirke, men båren blev så tung, at de satte den fra sig på stenen, Vännestenen eller Sankta Thoras vila, hvor den døde efterlod mærker. På dette tegn bar de liget tilbage til Torekov og derfra videre til selveste domkirken i Lund. I legenden fra Arildsleje hedder det, at da liget skulle føres op ad den stejle skrænt, hvor kapellet senere blev opført, blev båren så tung, at de måtte hvile sig og begrave liget der i stedet for at bære det til Brunnby Kirke.

At sagnkredsen også havde fodfæste uden for Øresund, viser optegnelser fra Odsherred, hvor Helene og Thora forliste sammen med deres søster Karen. Karen blev skyllet op på stranden ud for Anneberggårds Skov mellem Nykøbing og Egebjerg.

Skibsforlis

Legenderne kan have deres udspring i dramatiske skibsforlis tilbage i middelalderen og ligesom vandrehistorier fra vor egen tid, kan disse fortællinger

gradvist have ændret sig, indtil de blev nedskrevet. Det er den maritime kulturkreds og udveksling over Øresund, der har medvirket til at give et vist fællespræg, og her har forestillingerne om strandvaskere spillet en ikke uvæsentlig rolle.

Strandede skibe og ilanddrevet vragskib var en del af hverdagen, når man boede ved kysten. Fra tid til anden drev lig, de såkaldte strandvaskere, ind på stranden. Ligene var uhyggelige påmindelser om det farlige liv til havs. Det var langt fra altid, den afdødes identitet kunne fastslås med sikkerhed. Nogle var fiskere eller sømænd, der druknede i skibsforslis i dårligt vejr, andre afdøde besætningsmedlemmer fra handelsskibe, der var smidt over bord, eller der kunne være tale om dræbte fra krigsskibe i kamp.

Kystbefolkningen var generelt frygtsom og skeptisk over for strandvaskere, en holdning, der blev understøttet af kirkens formaning om ikke at begrave en strandvasker i indviet jord på kirkegården. Man kunne nemlig ikke udelukke, at afdøde tilhørte en anden tro, eller at dødsårsagen var selvmord. Helt op til slutningen af 1800-tallet var det en udbredt holdning, at den som tager sit eget liv begår en syndig handling mod livet selv og mod Gud, som gav det. Derfor blev de fleste strandvaskere blot begravet på stranden. Når de tre ilanddrevne søskende i legenden, Helene, Arild og Thora, alligevel får en kristen begravelse, må det skyldes, at de alle havde været udsat for overgreb med døden til følge, før de havnede i havet.

Sønnerne Tore og Arild sammen med deres mor Inger og stedfaren David. Maleri i det katolske kapel i Arildsleje opført 1921. Efter: Marteleur 2008: 27.

Helgener

Allerede tidligt i kristendommens historie blev helgener dyrket som et bindeled mellem mennesker og Gud. En helgen kunne gå i forbøn hos Vor Herre, og de forskellige helgener kunne hjælpe på hvert sit område. Således var der for eksempel særlige helgener for sømænd, syge og fødende. De tidlige kristne helgener var ofte martyrer, der havde lidt døden for deres tros skyld. I middelalderen kom der et utal af helgener til, og hver af årets dage fik navn efter dem. Udenlandske helgener fik danske navne, og således blev Skt. Laurentius til Laurids eller Lars, og Skt. Nicolaus til Niels eller Nicolaj.

For at blive helgen krævedes det, enten at den afdøde havde ført et helligt liv, eller at der ved dennes grav meldtes om sære tegn og undere. I en tid med stærk tro på mirakler må vi gå ud fra, at alle sådanne hændelser kunne blive kimen til udviklingen af lokale historier, som den katolske kirke gjorde sit til at fastholde og måske uddybe i forbindelse med helgenkåringer.

I den tidlige middelalder kunne en biskop helgenkåre en martyr, der var uskyldigt myrdet for sin tro, eller fordi der omkring vedkommende havde vist sig mirakler. Efterhånden opstod der helgener som Skt. Thora og Skt. Arild, der kun blev dyrket i lokalområdet, men aldrig blev helgenkåret af kirken. For at antallet af helgener ikke skulle blive for stort, ændrede den katolske kirke praksis, så kun paven måtte kanonisere nye helgener efter en grundig undersøgelse af den afdødes liv og levned.

Skt. Helena af Skövde

Mens Skt. Thora og Skt. Arild som sagt var lokale helgener, var Skt. Helene fra Tisvilde sandsynligvis oprindeligt identisk med Skt. Helena af Skövde, som blev helgenkåret af pave Alexander III i 1164. Biskop

Brynolf af Skara nedskrev den mundtlige legende om Helena af Skövde i 1288 i et såkaldt *officium* med tidebønner og en messe, *Ordinis Helenium*, som findes i Skara Stifts brevbog, *Breviarium Sca-rense*, der blev trykt i 1492. Dette skete som en tak til Skt. Helena, fordi hun havde bistået ham, da han var nær ved at drukne under en sejlads over søen Vättern, hvor det blæste op til storm.

Skt. Helena af Skövde blev født omkring år 1100 i Västergötland. Hun tilhørte en svensk adelsfamilie og var muligvis datter af Guttorm Jarl. Allerede før Helena blev født, havde en engel vist sig for hendes mor og forudsagt, at hendes ufødte barn skulle "*bære helgenes gyldne krone*". Da Helena blev enke omkring 1137 overtog hun gårddriften, hjalp de fattige og tjente Gud. En af hendes døtre blev gift med en voldelig mand, som tjenestefolkene slog ihjel. Hans familie gav Helena skylden, og hun besluttede sig for at rejse på pilgrimsrejse til Jerusalem. I Frankrig traf hun pave Innocent II (1130-43), der levede i eksil. Ankommet til Jerusalem, bad hun for datteren og svigersønnens slægtninge. Efter sin hjemkomst i 1140 blev Helena overfaldet og dræbt af mandens slægtninge på vej til Götene Kirke. Hun bar en fingerring fra det hellige land, og den blev siddende på fingeren, der blev hugget af og havde i en brombærbusk.

Efter drabet på Helena indtraf der flere mirakler. Det første mirakel indtraf, da en kilde udsprang på drabsstedet. De to næste indtraf, da en dreng, der ledte en blind mand ved nattetide, så lysglimt fra Helenas ring, og den blinde derefter fik synet tilbage. Det fjerde mirakel skete, da munkene på vej til Skövde Kirke satte båret med Helenas lig fra sig nær vadestedet over Källegårdsbækken, hvor der udsprang endnu en kilde, Salige Helenas kilde. Her blev der i midten af 1300-tallet opført et kapel til

de vejfarende. Helenas dødsdag den 31. juli, blev også hendes officielle helgendag, som fejredes hvert år.

Skt. Helena-dyrkelsen overføres til Tisvilde

Det er ikke usædvanligt, at helgener og legender overføres til andre landsdele eller lande. Stefan af Alvastra, der blev viet til ærkebiskop af Uppsala af Alexander III i 1164, udtog året efter relikvier af Skt. Helena fra graven i Skövde, som han lagde i et skrin. I de efterfølgende år spredtes dyrkelsen af Skt. Helena. I 1191 blev relikvier fra hende nedlagt i alteret i Gumlösa Kirke, og Biskop Brynolfs beretning fra 1288 viser med al tydelighed, at den katolske kirke på den tid stadig arbejdede for at udbrede Skt. Helena-dyrkelsen.

Måske er det netop denne indsats, som Helsingør-præsten Peder Lange beskriver i et skrift fra 1638. På hans tid havde tilbedelse af katolske helgener været forbudt i over hundrede år, uden at det havde standset tilstrømningen af syge, der søgte helbredelse ved Skt. Helene Kilde og Grav. Ifølge Peder Lange ankom Skt. Helena til Tisvilde fra Skövde på kong Abels tid, det vil sige i årene 1250-52. På den tid gik Skt. Helena-dyrkelsen tilbage i Sverige, og en gruppe svenske munke på vej til Asserbo og Tibirke medbragte "*helligdommen*". Eftersom liget af Skt. Helena stadig ligger i Skövde, må "*helligdommen*" forstås som et relikvie. Peder Lange fortæller videre, at da munkene midt om natten nærmede sig stranden ved Tisvilde, udsprang en kilde ikke langt fra det sted, hvor "*hendes legeme siden blev begravet*". Dette kan forstås således, at de svenske munke tog en knogle fra Skt. Helena med sig fra Skövde, måske selve fingeren, der anbragtes i et nytligt opført kapel ved Tisvilde med

den hensigt at starte en tilbedelse af Skt. Helena.

Peder Lange sammenkæder på denne måde den svenske legende om Skt. Helena af Skövde med den ilanddrevne Skt. Helene i den lokale sagnkreds. Vi må opfatte hans udlægning således, at liget, der driver i land ved Tisvilde, i virkeligheden blot er et relikvie, der føres i land af munke. Miraklet med kilden, der udspringer ved stranden, er imidlertid det samme. Kilden udspringer nær det sted, hvor "*hendes legeme siden blev begravet*" – igen denne tvetydighed.

*Munke betragter
Helenes lig, som er ført
ind til stranden på en
stor sten.
Maleri af Ove Kunert,
ca. 1917.*

En kilde udspringer, da munke bærer Helenes lig op fra stranden i Tisvilde.
Maleri af Ove Kunert, ca. 1917.

Hvis helgendyrkelsen af Skt. Helena blev overført fra svensk område til Nordsjælland kan det meget vel være sket på foranledning af personer inden for cistercienser-munkeordenen. I Nordsjælland havde munke fra augustinerordenen således allerede i 1224 haft held til at få helgenkåret abbed Vilhelm fra Æbelholt Kloster. Cistercienserne på Esrum Kloster havde uden tvivl også interesse i at få en betydningsfuld helgen knyttet til Nordsjælland. Omstændighederne var til stede, eftersom Sorø Kloster, der tilhørte samme munkeorden, i 1200-tallet var ejer af Asserbo med landsbyen Tibirke. Samtidig lå der et cistercienserkloster i Varnhem lige i nærheden af Skövde Kirke, der havde relikvier af Skt. Helena. Endelig skal det tilføjes, at ærkebiskop Eskil af Lund, der stod bag Esrum Kloster, var til stede i katedralen

i Sens i Frankrig, da pave Alexander III i 1164 viede Stefan af Alvastra til ærkebiskop af Uppsala og helgenkårede Helena.

Kystkapeller

Den katolske kirkes interesse for at opføre kapeller ved kilderne i Torekov og Arildsleje skyldtes antagelig, at disse kilder var særligt velbesøgte, fordi de lå i nærheden af middelalderlige sæsonfiskepladser, hvorfra der blev drevet et omfattende sildefiskeri fra slutningen af august til ind i oktober.

De lokale helgener Skt. Arild og Skt. Thora, hvis relikvier lå i skrin på eller i kapellernes alterborde, tilbød aflad, velsignelse og ikke mindst beskyttelse til de mange troende fiskere og sømænd, der samledes i forbindelse med fiskeriet. Som modydelse fik kirken pengegaver, der sandsynligvis blev nedlagt i pengeblokke ved kapellerne. Også selve helgendyrkelsen tiltrak mange mennesker, og det gav gode indtægter til de lokale handlende og dermed også afgifter til kirken og biskoppen.

Denne tankegang rejser naturligt spørgsmålet, om det kapel, der lå i Kapelvangen på Tisvilde bymark midtvejs mellem landsbyen og havet, blev placeret her, fordi der i middelalderen foregik et stort fiskeri fra kysten ved det nuværende Tisvildeleje?

Æbelholt Kloster havde siden 1200-tallet haft ret til bispetienden fra Tibirke Sogn. De skriftlige kilder er få, men efterretninger om en strid i 1446 mellem Æbelholt Kloster og klostrene i Sorø og Esrum, der ejede landsbyerne Asserbo, Tibirke, Tisvilde og Holløse, antyder, at der har været tale om betydelige indtægter fra fiskeriet og kildekulten. Midler som sandsynligvis også er blevet anvendt til at opføre det store kor i den nærliggende Tibirke Kirke.

Der kendes ingen skriftlige efterretninger fra katolsk tid, der kan fortælle om kildedyrkelsen i

Arildsleje, Torekov eller Tisvilde. Derfor vil vi forsøge at udlede, hvordan kildedyrkelsen i ældre tid kan være foregået på grundlag af arkæologiske spor og skriftlige efterretninger om kilderne og kapellernes brug i nyere tid.

Kildekult med fast indretning

Det er bemærkelsesværdigt, at legenden om Skt. Karen i Odsherred, ligesom legenderne om Skt. Helene, Skt. Thora og Skt. Arild i Øresundsområdet er knyttet til helligkilder, sten, kapeller og grave, som har efterladt fysiske spor i landskabet. Det virker som om, der skulle være en række elementer på stedet, for at sagnene kunne finde fodfæste. Kapeller og helgengrave er en katolsk idé, mens dyrkelsen af naturfænomener som helligkilder, og måske også de store sten, har rødder i førkristen tid.

Ifølge antikke forfattere anså man i oldtiden naturfænomener som floder, kilder og bjerge for at være besjælede med guddommelige væsner. I kilder og brønde, der var livsvigtige, så man det boblende vand som hjemsted for væsner, der var lægende og rensende. Førkristen kildedyrkelse har i en del tilfælde overlevet i stednavne som *Baldersbrønde* for guden Balder, *Thorskilde* for guden Thor, *Onskilde* for guden Odin og *Tisvilde* efter guden Tyr. Kildedyrkelsen ophørte imidlertid langt fra med kristendommens indtog i Norden, selv om præsterne gjorde alt, hvad de kunne for at udrydde det hedenske uvæsen. Man tyede i stedet til den næstbedste løsning: at erstatte de hedenske guder med kristne martyrer samt hellige mænd og kvinder.

Den hedenske midsommerfest ved kilderne og troen på kildernes kraft på årets længste dag kunne den katolske kirke dog ikke gøre noget ved. Dog indskærpedes det, at der ikke var helbredende væsner i kilderne, men at det var Gud, der virkede

ved forbøn fra helgener. Ved de kilder hvor søgnin-gen var størst, voksede markeder frem, og der blev måske bygget et kapel.

Sankta Thoras Sten på stranden ved Torekov.

Store sten

Mens dyrkelsen af store sten synes at have rødder i oldtiden, er historierne om sten, der flyder på vandet, en del af den katolske idéverden og vidt udbredt i både Norden og Europa. Ifølge legenderne driver ligene af Skt. Helene, Skt. Thora og Skt. Arild således alle på mirakuløs vis i land på store sten.

Ole Worm måtte ved sit besøg i Tisvilde 1647 på grund af højvande og blæst opgave at tage den sten i nærmere øjesyn, der ligger i brændingen neden for kilden. Han skriver i sin beretning, at han havde hørt, "at der var kommet fra Sverige en hellig kvinde ved navn Sankt Helene, som der var slået ihjel, flydende på en sten(...)" Han giver også en beskrivelse af stenen: "ved stranden [vises] et stenkast fra land en stor, ru, brun sten, hvorpå der

*Enken Inger fra Stubbarp
Gård finder ifølge
legenden liget af sin søn
Arild på en klippeforma-
tion ved Svendsmalen i
Arildsleje.*

*siges at skal findes streger hvor hendes hår lå og
attegninger efter hendes lår, hænder og fødder".*
At det var en særdeles stor sten, fremgår af Worms
skitse fra besøget. Stenen skal efter sigende ligge
der endnu, men på grund af kysterrosionen ligger
den i dag under vand og så langt fra kysten, at den
ikke er synlig fra stranden.

Også ved Torekov er Skt. Thora efter traditionen
drevet i land på en sten. I præsteindberetningen fra
1667 anføres det, "at den døde sank ned i stenen,
så der stadig ses spor". Den store stenblok, kal-
det *Sankta Thoras Sten*, ligger der endnu, men ved
selvsyn er det imidlertid ikke umiddelbart muligt at
se de nævnte spor på den.

"En sten optog Arilds lig og førte det til stran-
den", hedder det i legenden fra Arildsleje. Lidt un-
derligt i betragtning af, at *Arildshällen* er navnet på
en klippeformation ved Svendsmalen øst for havnen
og neden for det middelalderlige kapel i Arildsleje.
Her fandt Arilds mor Inger liget af sin døde søn.
På denne klippe skal der tidligere have været en
fordybning i form som en hvilende menneskekrop
på størrelse med en drengs. Særligt fordybningen
efter hovedet var tydelig og kunne ses helt op i

1800-tallet. Siden har havet eroderet hul igennem
bunden af den skålformede fordybning og omfor-
met den til ukendelighed.

Kildevæld

Ifølge alle tre legender udsprang der en kilde nær
det sted, hvor liget drev i land.

Stednavnet Tisvilde tolkes som krigsguden Tyr's
kilde. Navnet mere end antyder, at der allerede
foregik kildedyrkelse før kristen tid. Om selve kil-
destedet er den samme lokalitet, er ikke muligt at
afgøre, da der findes flere kilder på egnen. Det er
dog næppe, som ofte hævdedet, Toftekilden, da den
ligger i Tibirke ejerlav og derfor ikke ville give navn
til nabolandsbyen Tisvilde.

Skt. Helene Kilde ligger halvvejs oppe på kyst-
skrænten nordvest for Tisvilde landsby. På Ole
Worms skitse fra 1647 kan man se, at kilderne alle-
rede dengang lå på et plateau lige vest for kløften,
hvor man kunne komme ind i landet fra kysten.
Geologerne forklarer kilderne med, at grundvandet
følger lerlag i skrænten. På Worms tid førte en trap-
pe i skrænten ned til det indhegnede kildeområde.
Selve kilderne var indrammet med egeplanker, og
fra det ene kar, Kongenskilde, hentede bønderne
vand til kong Christian IV. Dette kildekar, som rum-
mede to tønder vand, kunne lukkes med et låg og
aflåses. Hen over det var anbragt et tag på fire pæle,
så kildevandet ikke blev blandet op med regnvand.
Derfor var vandet i denne kilde også mere rent og
klart end i de to andre. Worm skriver, at folk, der
søgte kilderne på travle dage, havde gravet huller
i skrænten med de bare hænder i håb om at loka-
lisere flere kilder. Ved kilderne var opsat kors be-
hængt med klude, bånd og hår, og på området så
han desuden krykker, kæppe og trillebøre, som de
helbredte havde efterladt.

Til forskel fra Tisvilde foregik kildedyrkelsen ved Torekov og Arildsleje nede på selve stranden. Ved Skt. Thoras sten i Torekov udsprang ifølge legenden en kilde med ferskt og sødt vand. Den var 20-30 cm dyb og blev anset for helsebringende specielt mod øjen sygdomme. Det fremgår af en beretning fra 1853, at det var lidt af et sisyfosarbejde at holde kilden åben: *"hver midsommeraften må man grave sig ind i det sand og de småsten, som havet har opkastet omkring stenblokkens fod, hvorfra kilden stadig udspringer frisk og fersk. Folk fra stedet og de tilgrænsende områder drikker da af kilden for at kurere alle sine kramper og nedkaste småmønter i kilden som tak herfor. Med tiden tildækker havet atter kildeåbnin-gen, så den må genåbnes næste midsommer"*.

Ifølge legenden fra Arildsleje drev Arilds lig i land hele to gange. Første gang det skete var vest for byen, og her udsprang Arilds Källa fra en fordybning i klippen. Også denne fordybning opfattede man som aftrykket af et menneskehoved – i givet fald et ganske stort hoved. Arilds kilde er nemlig en såkaldt jættegryde, det vil sige et istidsfænomen, og den måler ca. 75 cm i diameter og ca. 50 cm i dybden – altså intet egentligt kildevæld. I legenden om Arild, som er gengivet i Herman Chytræus' *Monumenta in Scania* fra 1598, anføres det, at selvom Arilds kilde på stranden ofte tørrer ud, fyldes den altid med vand, uden at det rinder ud i havet. Det havde således ingen betydning, at der var tale om regnvand i stedet for kildevand. Det afgørende for traditionen var, at der stod vand i fordybningen. De syge, der søgte helbredelse ved "kilden", drak da også sjældent af regnvandet, men de nøjedes med at vaske sig og ofre mønter i fordybningen.

Kapeller

Kapellet i Tisvilde blev først lokaliseret ved Natio-

De to kildekar ved Skt. Helene Kilde i Tisvilde.

nalmuseets udgravning i 1923 omtrent midtvejs mellem Skt. Helene Kilde og Tisvilde landsby på det sted, hvor Skt. Helene Grav efter traditionen ligger. Der findes således adskillige beretninger om syge, der efter at have vasket sig og drukket af vandet fra Skt. Helene Kilde, har overnattet på Skt. Helene Grav for at opnå helbredelse. Ved den arkæologiske undersøgelse blev det påvist, at de to sten, der skulle markere graven, udgør en del af sydmuren på en øst-vest orienteret bygning, der tolkes som et kapel. Kapellet har målt 7,5 meter i bredden og mindst 17,5 meter i længden, da østgavlen ikke kunne genfindes. En tværmur omtrent midt i kapellet antyder, at det har flere byggefaser. Bygningen havde syld af kvadersten og en murtykkelse på ca. 1 meter. En belægning af munkesten i sydmuren kan markere en indgang, og teglfragmenter tyder på, at bygningen har haft tegltag. Udgraveren har forsøgsvis dateret kapellet til 1400-tallet, blandt andet ud fra en mønt fra området øst for kapellet. Mønten er præget i Malmø af Christoffer af Bayern, der var konge fra 1440 til 1448.

Den ene af landsbyen Tisvildes tre vange kaldtes stadig *Kapelvængen* i markbogen 1682 og på

Skt. Hans nat, de syges søvn på Skt. Helene Grav ved Tisvilde. Maleri af Jørgen Sonne, 1847. Efter: Elisabeth Fabricius, Malerne på Tisvilde-egnen siden Guldalderen, 2006.

det ældste originalkort fra 1771. Kapellet må være nedrevet umiddelbart efter reformationen. Således kunne Ole Worm ikke iagttage murrester, da han i 1647 lagde vejen igennem den tilsandede Skt. Karens Skov frem til det sted, "hvor man sagde, at Skt. Helene var begravet og kapellet havde stået". Han lagde dog mærke til de to sten, som også i dag benævnes *Graven*, foruden en rektangulær stensætning. Senere er stenene i denne stensætning, som sandsynligvis stammer fra kapellet, blevet

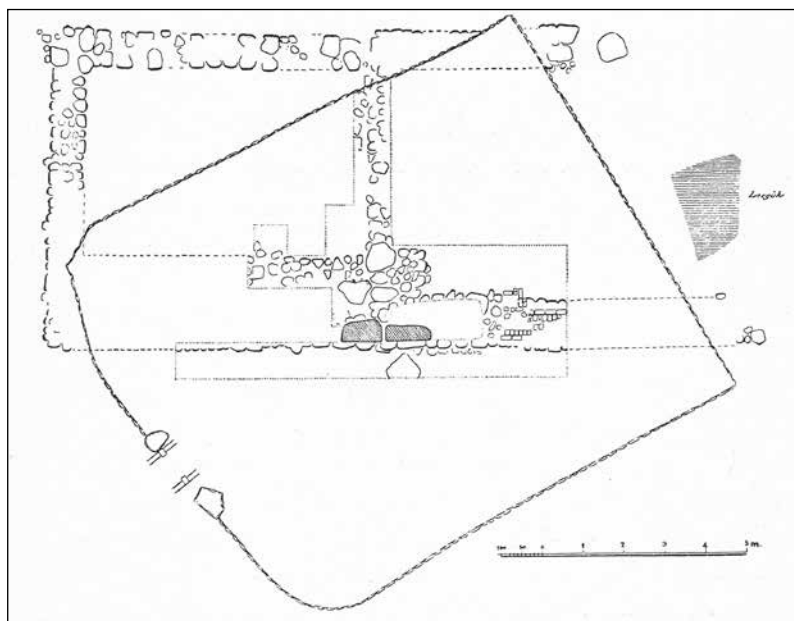
overdækket af jord, så det fremstår som et jorddige.

Der er også kun sparsomme rester tilbage af kapellet i Torekov. Går man en tur gennem fiskerlejet, kommer man forbi en park, der er indrettet omkring fundamenterne af det middelalderlige kapel, som blev frilagt ved en arkæologisk undersøgelse i 1942. Administrativt hørte kapellet ind under Sankt Petri nonnekloster i Lund, der var grundlagt af biskop Eskild kort efter 1145. Kapellet omtales som "*Torre Jomfrue Capell*" i et beskyttelsesbrev

fra kong Magnus Smek Eriksson i 1344, og det var viet til den lokale helgen Skt. Thora. I et dokument fra 1500-tallet omtales et relikvieskrin formet som kapellet, der var fremstillet "af kobber, vel forgyldt, syv kvarter (109 cm!) højt og langt og bredt der-til". Det har uden tvivl indeholdt relikvierne af Skt. Thora, som var lokal skytshelgen for gravide kvinder og sømænd.

Kapellet med tilbygninger, der sandsynligvis overgik til sognekirke efter reformationen, er afbildet på flere malerier. Kirken, hvis romanske skib var forlænget og suppleret med et gotisk tårn og våbenhus, er beskrevet i 1844, få år før bybranden i Torekov i 1858, hvor kirken blev ødelagt. Ud fra grundplanen at dømme har udgangspunktet været et kvadratisk kapel på ca. 10 x 17 meter med et tårn ud for dets nordøstre hjørne. Man kan ikke lade være med at lade tankerne gå til legenden, der fortæller, at den blinde mand, Frenne, som fandt Skt. Thoras lig på stranden og fik synet igen, da han rørte ved det, som tak lovede at bygge et tårn til det kapel, der allerede stod inden for stranden. Han bekostede også en træskulptur af Skt. Thora, som blev opstillet i kapellet. I løbet af middelalderen blev helligdommen en valfartskirke, hvor folk søgte til fra nær og fjern. Ved midsommer samledes folk foran Skt. Thoras billede og gyldne relikvieskrin, og der skænkedes penge, ejendomme og inventar til kirken.

Det hvidkalkede kapel i Arildsleje er det eneste af de tre kystkapeller, der fortsat eksisterer. Det er en rektangulær, øst-vest orienteret bygning med kor i øst. Murene er næsten en meter tykke og opført i kvadersten med indslag af munkesten. Bygningen har trappeformede gavle og tegltag. Den måler i dag ca. 16 x 7,5 meter og har to små vinduer i nord- og sydvæggen og indgang i vestgavlen. Arkæologiske undersøgelser og en bygningsantikvarisk gen-

nemgang af murværket i 2001 tyder på, at kapellet oprindeligt har været en næsten kvadratisk bygning på ca. 8,5 x 7,5 meter. Det er sandsynligvis bygget i 1300-tallet og forlænget allerede i 1400-tallet, sikkert af Barbara Brahe på Krapperup, der i 1475 fik paven tilladelse til at give syndsforladelse til de troende, som besøgte kapellet på Marias fødselsdag og på Skt. Michaels dag, henholdsvis den 8. og 29. september.

Kildedyrkelse efter reformationen

Ved reformationen overtog kronen alt kirkens gods, og helgendyrkelsen blev officielt forbudt. Derfor blev mange kapeller, herunder sandsynligvis også kapellet i Tisvilde, revet ned. Andre kapeller ændrede status til sognekirker, ligesom det efter alt at dømme skete i Torekov. Men kapeller eller ej - det var ikke muligt for den protestantiske kirke at standse valfarten til de gamle helligkilder, hvor de syge fortsatte med at bede, vaske sig og drikke af kildevandet.

Plan over udgravningen af kapellet i Tisvilde. Efter: Jensen i Årbøger for nordisk oldkyndighed og Historie 1926.

Skt. Helene Grav i Tisvilde.

Videnskaben havde vundet terrænen med renæssancen, og den bedre uddannede del af befolkningen havde fået en anden tilgang til naturen. Derfor blev der sendt prøver af vandet fra Skt. Helene Kilde til syv anerkendte videnskabsmænd, herunder Ole Worm. Han påviste, ud over et indhold af jernoxid, ingen stoffer i vandet, som han beskriver som frisk og klart. Da man ikke kunne påvise noget skadeligt ved vandet, blev det besluttet, at kilden fortsat kunne benyttes.

Præsten Erik Hansen i Græsted Sogn, som var et af de sogne, der nød godt af indtægterne fra kildeblokken i Tisvilde, udgav i 1650 en lille bog, *Fontinalis sacra*, hvor han på det stærkeste adværer mod at tilbede Skt. Helene eller benytte sig af katolske skikke som f.eks. at kaste vand hen over hovedet. I stedet skal man bede til Gud i Jesu navn om at give vandet helbredende kraft. Præsten bekræfter, at der forekommer helbredelser ved kilden og opremser en række helbredte fra årene 1636 til 1646, der besynderligt nok alle hedder Pederssøn eller Pedersdatter.

Forsøgene på at komme tilbedelsen ved helligkilderne til livs blev modarbejdet af selveste kong

Christian IV, der elskede kildevand. Faktisk så meget at han lod anlægge en privat vej, Kildevejen, der ledte direkte fra Frederiksborg Slot op til Skt. Helene Kilde i Tisvilde. På den måde kunne bønderne bringe ham frisk vand i tønnevis, og han kunne hurtigt køre op til kilden og indlogere sig i det hus, han havde ladet bygge i Tisvilde. Det var også ad denne vej, at Ole Worm rejste i 1647. På den tid var mindet om det katolske kapel udvisket, og sagnet om Skt. Helenes lig, der drev i land ved Tisvilde, var trådt i stedet for den svenske legende om Skt. Helena af Skövde.

Arkæologiske spor ved kilderne

I de senere år er der gennemført flere arkæologiske undersøgelser ved Skt. Helene Kilde, der er truet af kysterosion. Ved en mindre udgravning i 2012 blev der på plateauet foran det østligste af de to eksisterende kildekar fundet potteskår fra talrige kopper, som sandsynligvis har været anvendt til kildevand og derpå smadret. Disse fundrige lag, der også indeholdt et par mønter fra 1621 og 1719, vidner om en omfattende brug af kilden længe efter reformationen. Ved en arkæologisk udgravning af Arilds Kilde i Arildsleje i 1961 kunne man ligeledes påvise mønter fra 1600-tallet og frem, og man får indtryk af, at kildekulten nærmere gik frem end var aftagende efter reformationen.

Ved Skt. Helene Kilde blev der i 2012 desuden fundet dele af taksigelseskors og krykker, som de helbredte havde kastet fra sig. Da Nationalmuseet foretog arkæologiske undersøgelser af Skt. Helene Grav i 1923, blev der også fundet rester af taksigelseskors sammen med fragmenter af kalkstenstavler med inskriptioner fra 16-1700-tallet. Den type tavler nævnes også i Vejbypræstens indberetning til Oldsagskommissionen i 1810. Søren Kierkegaard, der

besøgte stedet i 1835, fortæller om syge, som efterlod taksigelseskors og krykker efter at have overnattet på graven i kildedagene, der strakte sig fra sidste søndag før Skt. Hans til sidste søndag i august. Størst søgning havde stedet dog på Skt. Hans aften den 23. juni og på Skt. Olavs dag den 29. juli.

Tilbedelse af relikvier og helgenbilleder

Det er bemærkelsesværdigt, at der helt op til nyere tid er opbevaret relikvier og helgenbilleder i kapellerne i Arildsleje og Torekov. I Arild Kapel kan et middelalderligt alter af munkesten med et indre, hvælvet rum meget vel have fungeret som gemme for relikviet af Skt. Arild. Det fremgår af en note i *Lunds Folkminnes Arkiv* fra 1936, at der her længe opbevaredes rester af et alterbordsforhæng fra Arild Kapel, som befolkningen antog var rester af Arilds skjorte.

Søgningen til Thoras Kilde og Kapel toppede ved midsommeraften. I 1686 indberettede herredshøvdingen i Bjäre, at folk på denne dag tilbad Skt. Thoras billede i Torekov, hvilket også skete i 1710, hvor de bad til samme billede om at beskytte familie og husdyr mod sygdom - muligvis pesten som slog til i 1711. Efter Store Nordiske Krig i 1720 mindskedes forbindelserne mellem Torekov og de danske byer, herunder købstaden Helsingør. Indtægterne fra de danske købmænd og søfolk faldt, og kildedyrkelsen i Torekov fik en mere lokal og regional karakter.

Man kunne tro, at der kun fandtes ét enkelt helgenbillede i Torekov Kirke, men det fremgår af en inventarliste, at der i 1830, foruden et mindre billede af Skt. Thora inde i selve kirken, også opbevaredes syv større og sytten mindre helgenbilleder i våbenhuset. I 1844 var billederne af Skt. Thora endt på kirkeloftet, hvor de antagelig gik op i flammer ved branden i 1858.

Den gamle kirke i Torekov før branden i 1858. Maleri af P. V. Cedergren, 1848. Efter: Andréen 1993, s. 59.

Indtægter fra kildeblokken

I 1617 udstedte *Landemoden* i Roskilde en påmindelse om, at det var Gud, der skulle takkes for kildevandets kraft i Tisvilde og ikke Skt. Helene. Man undlod dog ikke at nævne, at de besøgende stadig skulle lægge penge i den opstillede kildeblok. På dette punkt havde man tilsyneladende ingen betænkeligheder ved at opretholde skikken fra katolsk tid.

Kildeblokken i Tisvilde er en jernbeslået pengeblok eller -kiste af træ med en sprække til møntindkast. Den stod tidligere på gaden foran Fogedgården, således at der kunne holdes et vågent øje med indtægterne, som skulle fordeles blandt sognene i Kronborg Amt. Efter Fogedgårdens brand i 1958 blev kildeblokken flyttet ind på det grønne parkområde, der blev anlagt på brandtomten. Det

Det middelalderlige kapel i Arildsleje.

Potteskår af kopper til kildevand fundet ved udgravningen i 2012.

er dog sandsynligt, at blokken stod ved det katolske kapel frem til reformationen, og først efter kapellets nedrivning er blevet flyttet ind til landsbyen. På kildeblokken står følgende vers:

”Dit hjerte glemme ej at give herren ære
og hvad din hånd formår til dette sted at bære
af hvad værdi det er, i guld, i sølv, i penge
deraf får kirken sit og resten de som trænge.”

Der fandtes også pengeblokke ved kapellerne i Torekov og Arildsleje. Den svenske videnskabsmand og botaniker Carl von Linné, der på sin rejse gennem Skåne i 1749 hørte sagnet om de to børn, Arild og Thora, skrev, at søfarende ofrede ved begge disse kapeller for at opnå held og lykke.

I Arildsleje fik de troende for eksempel aflad, hvis de besøgte kapellet og skænkede penge på Jomfru Marias fødselsdag og den hellige Michaels dag. Disse var ikke valgt tilfældigt, for netop på disse dage

i september stimlede folk sammen i sildefiskeriet. Pengene lå nok lidt løsere i lommerne, og hvem kunne ikke have brug for lidt hjælp fra oven, når garnene skulle kastes ud?

Det fremgår af præsteindberetningen fra 1667, at Torekovs Kirke modtog store gaver fra fremmede for at beskytte folk, der var *”svage og i nød på land og til søs”*. Hvor store beløb, der dengang havde i pengeblokken i Torekov og i den jernbeslåede blok fra 1669 i Arild kapel, er uvist.

I 1600-tallet indbragte kildeblokken i Tisvilde årlige beløb på op til 300 danske sletdaler, der er en slags sølvmønter. Det var en god forretning, og pengene blev delt mellem Tibirke Kirkes udvalgte fattige, og de 13 sogne i Kronborg Amt. Vejby-præsten Laurits Sørensen, der ligesom lensmanden og et par andre præster havde en nøgle og hvert år medvirkede til at åbne blokkens fire hængelåse, kunne i 1647 fortælle, at den indeholdt både hollandske dukater, 10 rigsdaler bankosedler og svenske penge. Nogle år udgjorde svenske penge, ifølge *”regnskabet for Skt. Helene Kildeblok i årene 1666-1782”*, op mod halvdelen af det indsamlede beløb. Dette fortæller både noget om udenlandske besøgende og de mønter, der var i omløb på den tid. I 1698 havde nogen endog kastet en guldring med diamant i blokken! Muligheden for et stort udbytte trak tyve til, bl.a. Peder Ørløs, der stjal hele udbyttet i 1669. Derfor måtte der flere år bekostes vagthold på Skt. Hans aften og omfattende istandsættelse af kildeblokken. I løbet af 1800-tallet ebbede gaverne ud, og i vor tid er de så små, at kildeblokken er plomberet for at undgå hærværk.

Afslutning

I modsætning til mange andre katolske helgenlegender, der hurtigt gik i glemmebogen efter refor-

mationen i 1536, var sagnkredsen om Skt. Helene, Skt. Arild og Skt. Thora ikke så let at få bugt med for den protestantiske kirke. Det skyldes sandsynligvis, at fiskersamfundene tog historierne om de tre ilanddrevne søskende til sig, samtidig med at valfarten til kilderne fortsatte.

Da sporene efter kildedyrkelsen i Tisvilde, Arildsleje og Torekov er bevaret i forskelligt omfang, kan det være vanskeligt at danne sig et billede af, hvad der foregik, alene ud fra én af lokaliteterne. Betragter man dem derimod under ét, får man indtryk af, at der i katolsk tid har været en ensartet ramme omkring kildekulten på de tre steder i form af kildevæld, store sten og kapeller.

Læs mere

Boel Maleur giver i sin bog *"Det brinnande skeppet – Arildslegenden"* fra 2008 en populær fremstilling af kildedyrkelsen i Arildsleje. Du kan læse mere om Skt. Helene Kilde i Tisvilde, der var Danmarks vigtigste helligkilde, i flere årbøger udgivet af Gilleleje Museum og Vejby-Tibirkeselskabet. I bogen *"En bok om Torekov"* fra 1993 beskriver Gösta Andrén fiskerlejets historie og herunder legenden om Skt. Thora.